

ENYEDI 460

*Tanulmánykötet Enyedi György születésének
460. évfordulójára rendezett
kamarakonferencia előadásaiból*

MTA-ELTE HECE
BUDAPEST
2016

A konferencia szervezője és a kötet kiadója
az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában
Lendület Kutatócsoport.
A kutatást a Reformáció Emlékbizottság támogatta.

© Szerzők, 2016
© Szerkesztők, 2016

A borítókép részlet Enyedi György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* (Kolozsvár, typ. Heltai, 1598) című munkájának borítódíszéről.

Szerkesztette:
K. Kaposi Krisztina
Lovas Borbála

A rezümétet lektorálta:
James Plumtree
Hannes Fischer

Műszaki szerkesztő:
Kiss Béla

ISBN 978 963 508 825 6

Felelős kiadó:
Kiss Farkas Gábor
Nyomdai kivitelezés: Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Kovács Jánosné
Készült 14 nyomdai ív terjedelemben

Tartalomjegyzék

Előszó	7
A rövidítések jegyzéke	9
Bíró Gyöngyi: „... non contemnenda librorum...” – Enyedi György könyvtárának kutatása.....	11
Berkes Katalin: Mit olvastak még, akik ezt olvasták? – Enyedi György <i>Aithiopika</i> -fordításához kapcsolódó művek.....	27
Simon József: Toroczkai Máté <i>Explicationes</i>-fordításának (1619/1620) problémái.....	41
Lovas Borbála: Enyedi György prédikációskötetének eredeti szerkezete.....	71
Szijj Angéla: Nyelvi és helyesírási kérdések Enyedi György prédikációgyűjteményében – A 46. beszéd szövegváltozatainak összehasonlítása	143
Káldos János: „Látván az időnek szörnyű állapotját” – Enyedi 60. beszédének előzményei	153
N. Kis Tímea: Az ideális templom eszméje Enyedi György prédikációiban	167
Sebestyén Ádám: „Azért a néma törvényt szólóvá kell tenni.” – Enyedi György prédikációinak fejedelmképe	183

Arnótszky Judit Janka: „Gloriam meam alteri non dabo.” (Ézs 42,8) – Enyedi György áldozócsütörtöki beszéde	199
Pap Balázs: A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok	209
Névmutató	219

SIMON JÓZSEF

Toroczkai Máté Explicationes-fordításának (1619/1620) problémái

Bevezetés

Enyedi György *Explicationes*ének magyar fordítása, amely *Az Ó es Vy Testamentvm-beli helyeknek, mellyekből az Háromsagról való tudománt szokták állatni, Magyarazattyok*¹ (Kolozsvár 1619, h. n. 1620) cím alatt jelent meg, Toroczkai Máté (1553–1616)² nevéhez fűződik. Toroczkai igazi *insider*nek számított az 1570-es évektől kezdve sajátosan külön utat járó erdélyi unitarizmus történetében. Részletesebb biográfia felvázolása helyett arra kell felhívunk a figyelmet, hogy az ő másolatai azok közé a kéziratok közé tartoznak, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy képet alkothassunk az erdélyi antitrinitarizmus radikális-racionalista ágának eleven szellemi életéről. A szakirodalom által *Toroczkai-kódexnek*³ nevezett gyűjteményben maradtak fent olyan, az erdélyi antitrinitarizmus fejlődését döntően befolyásoló gondolkodók művei,

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszékének habilitált docense, fő kutatási területei a skolasztikus, a reneszánsz és a koramodern filozófiatörténet, valamint a régi magyar filozófia története.

¹ Teljes címe: *Az Ó es Vy Testamentvm-beli helyeknek, mellyekből az Háromsagról való tudománt szokták állatni, Magyarazattyok. Enyedi Gyeorgy, Erdély országban az egy Atya Isten, es az ő Sz. Fia, az Iesus Christus felől, Sz. Lélek által ki adatott tudományban eggyező Ecclesiáknak Püspöke által Deák nyelven iratott. Es annak-utána Toroczkai Mátétól vugyan azon Ecclesiáknak Püspökétől Magyar nyelvre fordittatott*, [Kolozsvár], [typ. Heltai], 1620.

² Életéről és műveiről alapvető összefoglalást nyújt: BALÁZS Mihály, *Máté Toroczkai*. In: *Bibliotheca dissidentium: répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. Tom. XXIII. Ungarländische Antitrinitarier. 3, Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczkai, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa*, Baden-Baden 2004, 83–160. További szakirodalom ugyanitt: 117–119.

³ Leírását lásd PIRNÁT Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., Akadémiai, 1961, 188–190.

mint Johann Sommer, Jacobus Palaeologus vagy Christian Francken.⁴ Amikor az addigra már nagy tekintélynek örvendő Toroczkai 1597-ben Torockórái Kolozsvárra költözik, akkor minden bizonnyal annak a felkérésnek tesz eleget, hogy sajtó alá rendezze Enyedi *Explicationes*-ét. A hajdani püspök 1598-ban Kolozsvárt nyomtatott főművének kísérő szövegeit kizárólag Toroczkai jegyzi – úgy tűnik, Enyedi szellemi hagyatéka kezelésének szála az ő kezében futottak össze. Arról, hogy e megbízatás egyben Toroczkai egyházpolitikai karrierjére is kihatással volt, nemcsak 1602-ben történt püspökké választása tanúskodik, hanem az is, hogy valószínűleg komoly felekezeti okai voltak annak is, hogy 1597-ben még nem őt választják meg Enyedi közvetlen utódjának.⁵

Toroczkai valamikor 1601 után kezdi el a fordítás munkálatait. Az első információk a nyomtatás előkészületeiről 1610 körülre tehetőek. Ezen előkészületek érdekes módon arra utalnak, hogy a fordítást Lengyelországban szándékozták kiadni,⁶ Toroczkait azonban 1610 körül a politikai és háborús helyzet megakadályozza abban, hogy kiutazzon a nyomtatás kivitelezésének felügye-

⁴ E három személy ténykedésével tengernyi szakirodalom foglalkozik, a következő hivatkozások még megközelítően sem adják vissza az életműveikben és a rájuk irányuló kutatásban felmerülő alapvető problémák gazdag tárházát. Sommerrel kapcsolatban lásd PIRNÁT, *Die Ideologie...*, i. m., 17–53. Paleologusra és Franckenre vonatkozóan alapvető: Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó: Jacobus Palaeologus és Christian Francken*, ford. VARSÁNYI István és SCHULEK Tibor, Bp., Akadémiai, 1980. Francken alakjához vö. PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. Gerendi János és a kolozsvári iskola*, Helikon, XVII (1971/3–4), 363–392, valamint az újabb nemzetközi szakirodalmat: Christian FRANCKEN, *Opere a stampa*, a cura di Mario BIAGIONI, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2014; Mario BIAGIONI, *Christian Francken e la crisi intellettuale della Riforma*. In: uo., 8–122. Különösen jelentős a fenti olasz kiadvány bevezető tanulmánya: Gianni PAGANINI, *Premessa: Scetticismo e religione in Christian Francken*, uo., IX–XIX. Lásd még SIMON József, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens (1552–1610?) – Atheismus und radikale Reformation im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa – Wolfenbütteler Forschungen Bd. 117*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008.

⁵ Értsd: túlságosan is kötődött a szentháromság-tagadók radikális szárnyához. Vö: BALÁZS Mihály, *Máté Toroczkai*. In: *Bibliotheca dissidentium: répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. Tom. XXIII. Ungarländische Antitrinitarier. 3, Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczkai, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa*, Baden-Baden, Éditions Valentin Koerner, 2004, 83–160, különösen 96.

⁶ A magyar változat kiadását övező meglehetősen szövevényes körülmények alapvető összefoglalása: TÓTH Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyirő János deák*. In: *Kelemen Lajos emlékkönyv*, szerk. BODOR András et al., Kolozsvár–Bukarest, Tudományos Könyvtár, 1957, 587–606. Vö. még BALÁZS Mihály, *A kolozsvári Heltai-nyomda és a krakkói Aleksy Rodecki*, Keresztény Magvető 113 (2007/4), 414–419; UŐ, *Máté Toroczkai*, i. m., 125–129.

lete céljából. A fordítás szövege tehát legkésőbb egy évtizeddel megjelenése előtt készen volt, mégis Toroczkai halála után került csak sor a mű kiadására.

A kiadás körüli eseményeket Tóth Kálmán dolgozta fel kiváló tanulmányában. Jóllehet a szakirodalom már többször is megismételte Tóth tanulmányának eredményeit, nagyon röviden érdemes kitérni a nyomtatást övező körülményekre. 1617-ben Radezcki Bálint püspök vezetésével a kolozsvári és a környékbeli lelkészek közül egy kilencfős grémium gyűlt össze, hogy a kötet tartalmát megvitassák, és a szöveget véglegesítsék Kolozsváron. A megbeszélés eredményeképp előállt végleges kéziratot titokban, a fejedelmi cenzúra megkerülésével kezdték nyomtatni. A kötet publikációjára vonatkozó fejedelmi engedély iránti kérelmet csak akkor nyújtották be 1619-ben, amikor a kötetek már kijöttek a nyomdából – amire így érthető módon nem érkezett pozitív válasz az udvarból. 1620-ban Péchi Simon, Bethlen Gábor fejedelem unitárius vallású tanácsosa indítványára új címlappal látták el a nyomtatványt, amelyen az 1619-es impresszummal ellentétben sem a nyomtatás helye, sem a nyomda megnevezése nem szerepelt, csak az 1620-as évszám. Ilyen címlappal a kolozsvári városi tanácsnak Péchi Simonnal együttműködve sikerült elérnie, hogy a kötet terjesztése ne korlátozódjon a város falain belülre – ellentétben az 1619-es példányokkal.

Enyedi antik irodalmi utalásainak fordítása

Még ha el is tekintünk azoktól a nagyon is valós kultúrpolitikai problémáktól, amelyek Enyedi *Explicationese* magyar fordításának tervét végig kísérik a 17. század első két évtizedében, akkor sem túlzás azt állítanunk, hogy a fordítás feladata nem ígérkezett könnyűnek. Amikor Toroczkai Máté belekezdett a fordítás munkálataiba, nyilvánvalóan nem érték őt meglepetésként azok a problémák, amelyek a szöveg magyar nyelvre történő átültetése közben adódtak számára; már a görög textusokkal igencsak megtűzdelt latin nyelvű szöveg 1598-as redakciója is jelentős intellektuális teljesítményt követelt meg Toroczkaitól.

Az *Explicationes* antik hivatkozásai kérdéskörének tárgyalását ezúttal mellőzve arra kell rámutatnunk, hogy Enyedi többféle hivatkozási-idézési technikát alkalmaz. Ezek taxonómiáját a következőképpen adhatjuk meg, esetenként csak egy-egy példát említve az 1598-as kiadás lapszámainak feltüntetésével:

1. antik szerző idézés és parafrázis nélküli referenciája (Cicero, *Expl.* 2)
2. antik szerző idézés nélküli parafrázisa (Plinius, *Expl.* 106)

3. antik latin szerző idézése (Vergilius, *Expl.* 256)
4. antik latin szerző és antik latin értelmezőjének idézése (Ennius-Cicero, *Expl.* 273)
5. antik szerző idézése görögül és latin fordítás (Héliodórosz, *Expl.* 249)
6. antik szerző idézése görögül és explikáció latin nyelven (Aiszkülosz, *Expl.* 279)
7. antik szerző antik értelmezője szövegének közlése görögül és annak explikációja (Szophoklész-szkholiasztész (Trikliniosz), *Expl.* 9)
8. antik szerző és antik értelmező idézése görögül külön-külön, majd az értelmező szöveg latin fordítása (Aiszkülosz-szkholiasztész, *Expl.* 122)
9. antik szerző idézése görögül, latin fordítás és latin nyelvű explikáció (Héliodórosz *Expl.* 322–323)
10. antik szerző antik értelmezője szövegének közlése görögül és annak fordítása (Homérosz-Polüdeukész, *Expl.* 178–179)

Mielőtt rátérnénk a Toroczkai-fordítás és az Enyedi latin szövegében megvalósuló idézési típusok viszonyának kérdésére, néhány rövid megjegyzést kell tennünk a fenti felsorolással kapcsolatban. Az egyik legszembevetőbb jelensége a fenti taxonómiának az, hogy az „explikáció” metanyelvi aktusát az 5. ponttól kezdve tüntettem fel. Ez nem jelenti azt, hogy a latin idézetek és metanyelvi reflexiók esetében hiányozna az explikáció mozzanata, ám a latin források szoros magyarázata beépül az *Explicationes* latin textusának szövegkörnyezetébe. Ezzel szemben különösen a Fil 2,6 Héliodórosz-elemzései tanúskodnak arról, hogy a görög forrásoknál Enyedi kifejezetten elkülöníti a forrás latin nyelvű fordítását annak rövid, latin nyelvű szoros explikációjától. Ez utóbbi érzékeltetésére idézzük az *Explicationes* 322–323. oldalát:

[görög idézet:] τὶ δὲ τὸ ἀναφρόδιτον; νεὸς οὕτω καλὸς καὶ ἀκμαῖος γυναιῖκα ὁμοίαν, καὶ πρὸς τετυκῆαν ἀπώθειται, καὶ οὐχ ἄρπαγμα, οὔδε ἐρμαῖον ἡγεῖται τὸ πρᾶγμα;⁷

[fordítás:] Id est: Quod Veneris hoc est repudium? Iuuenis ita formosus, & in flore aetatis constitutus, mulierem similem, & amore languentem repellit? & non potius rapinam, ac insperatum lucrum ducit (arbitratur) hanc rem?

⁷ Szövegkritikai jegyzeteket és a Héliodórosz-idézetek problémájának tárgyalását lásd tanulmányomban: SIMON József, *Zsákmány. Enyedi György esete Pál apostollal, Héliodórosszal és Werner Jaegerrel*, ItK 118 (2014/2), 189–214.

[explikáció:] Quorum verborum postrema, hunc habent sensum:
Si alicui alteri hoc obtigisset, ut ab Arsace tam amaretur; exultaret,
& ingentis ac magni lucri loco duceret, ardentem & cupide arriperet,
& cum gaudio summo hac felicitate frueretur.

Enyedi az ilyen explikációk alapján állapítja meg ama zárt jelentésegységeit, amelyeket az Újszövetség görög nyelvének analízise során használ. A fordítás nyelvi problémáinak tárgyalásakor nem tekinthetünk el attól, hogy Toroczkait már az *Explicationes* 1598-as kiadásának munkálatai szembesítették a metanyelvi rétegek illetén egymásra épülésével. Valószínűsíthető, hogy nagyon magas színvonalon álltak rendelkezésére Enyedi előmunkálatainak kéziratai, de ez mit sem von le Toroczkai érdemeiből a redakciót illetően.

Enyedi antik irodalmi hivatkozásainak elemzése⁸ nem követeli meg az utalások, idézetek és fordítások ilyen elkülönítését. Enyedi tökéletes magabiztossággal kezeli akár a már forrásaiban is egymásra épülő metanyelvi szinteket, és e magabiztosság ugyanígy jellemzi az 1598-as latin nyelvű nyomtatványt szerkesztő Toroczkait is. Mégis: ugyanaz a Toroczkai, aki akribikus pontossággal rendezi sajtó alá a latin szöveget, a magyar fordítás során elhagy bizonyos antik forrásokat. Az alábbiakban az *Explicationes* magyar kiadását vizsgálva teszünk kísérletet arra, hogy felvázoljuk a latin eredeti és a magyar fordítás különbségeit, illetve az ezen különbségek mögött felsejlő okokat.

Egyelőre a latin nyelvű auktoroknál maradván megállapíthatjuk, hogy eleynésző esetben fordul csak elő az, hogy a latin verzió a forrás szerzőjére történő pontos utalás nélkül (csak az általános *poeta*⁹ megnevezéssel) utal az antik szerzőre, ilyenkor Toroczkai pontosan fordítja Enyedi szövegét. Az emberi és az isteni nemzés különbségeit taglalva (az isteni nemzés nem lehet természetes) vezeti elő Enyedi az antik természetfilozófia különböző forrásait arra vonatkozóan, hogy „mentől aláb való azokban [értsd az állatokban – SJ] valamelyik, es el vetettyebb es erőtlemb, annál inkább szaporodik.”¹⁰ A latin *Explicationes* azon részei, ahol Enyedi Plautus, Plinius és Arisztotelész önmagukban véve teológiai szempontból súlytalan szövegeit fogalmazza újra, elevenen szólalnak meg Toroczkai tollán: „Az keselyű az Madaraknak Királyneja, harmat toik, kettöt költ ki, es edgyet nevel fel, Plin. lib, 10. cap. 3.”

⁸ Ez Enyedi-monográfiám egyik fő fejezetének tárgyát képezi: SIMON József, *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egezetika Enyedi György életművében*, Bp., Typotex, 2016, 88–149.

⁹ A *poeta* megnevezés mögött általában Vergilius személye húzódik meg.

¹⁰ *Magyarazattok*, 209.

A lexikográfiai szempontból hangsúlyosabb elemzések során Enyedi nemcsak utal az explikációba bevont antik auktorra, hanem általában pontosan idézi is azt. Az *Apostolok Cselekedetei* 20. fejezetének 28. verse¹¹ végén olvasható 'az mellyet az ő vérével szerzett' kifejezéssel kapcsolatban Vergiliust és Tibullust citálja:

Az Deakoknál-is azonképpen Aeneid. 6.
Proice tela manu Sangvis meus. Vesd ki a nyilat kezedből en vérem. Et Tibullus:
Quicquid agit, Sangvis est tamen illa tuus:
Valamit mivel, de azért te véred az.¹²

Természetesen magától értetődő az antik auktor Toroczkai által elhallgatott személye az *Aeneis* esetén, és Tibullus nevének említése sem okoz gondot a magyar verzióban. A Fil 2,6 εἶναι ἴσα θεῷ (Istennel egyenlőnek lenni) fordulat értelmét Homéroszon kívül latin szerzők alapján is tárgyalja Enyedi:

Igy nevezi Horatius az Tydidest Istenhez hasonlonak, egyenlőnek. Virgilius Aeneas felől igj szol: Os humerosque Deo similis, Szájával vállával Istenhez hasonlo &c.¹³

Vergiliust itt is idézi latinul, majd fordítja magyarra, míg a Horatius-részlet esetében nem tudja megoldani azt, ahogy Enyedi beágyazza a kétszavas idézetet saját mondata szintaxisába úgy, hogy kitűnjön az idézet, jóllehet az 1598-as kiadás latin szövege ezt még tipográfiai eszközökkel tökéletesen megoldotta. Az ἐπικαλεῖσθαι jelentésének latin megfelelőit tárgyalva Enyedi Naeviusra és Enniusra, két, főként másodkézből ismert antik költőre hivatkozik:

Sőt a regi Deakok-is, eszt az igit (Invocare) pro simplici Vocare, Nominare & Appellare usurpantur, ut Naevius: Alium inuocat, cumque alio cantat. &c. Mászt nevez, es massal énekel &c.
Ennius: Aspice hac [sic! – SJ] sublime candens, quem invocant omnes Iovem. Az hol ez ige (Invocant) annyit teszen, mint Nominant, a mint Cicero magyarázza lib. 2. de Natura deorum.¹⁴

¹¹ ApCsel 20,28 (*Magyarazattyok*, 435–436): „Vigjazzatok magatokra, es az egész njájra, a meljbe tüteket az sz. Lélek Püspökökké tött, hogy birjátok az Istennek gyülekezetit, az mellyet az ő vérével szerzett.”

¹² *Magyarazattyok*, 439.

¹³ *Magyarazattyok*, 541. = *Explicationes*, 321.: „Sic Horatius Tydiden vocat – superis parem. Virg: de Aenea – Os humerosque Deo similis. &c.”

¹⁴ *Magyarazattyok*, 464–465. = *Explicationes*, 273.: „Quin & Latini veteres vocem 'inuocare', pro simplici 'vocare', nominare, & 'apellare' usurpant: ut Naeuius:

Az Enyedi által talán Isidorus *Etymologiae* I,26 hely alapján idézett Naevius-részletnek csak a második sorát közli Toroczkai, és azt fordítja le az explikáció által igényelt magyar 'nevez' terminust használva. A Cicero filozófiai művéből ismert Ennius-sor lefordíthatatlan marad, magyarul olvassuk viszont Enyedi megjegyzését Cicero értelmezésével kapcsolatban. Ugyancsak Toroczkai nagyvonalú szövegkezeléséről tesz tanúbizonyságot Catullus és Terentius nevének elhallgatása a Jn 20,28 explikációjának fordításakor:

Ezenkeppen az Deákok is, közönseges keppen:
 Tsudalkozvan, es kezeit emelvén eszt kialtya:
 Nagy Istenek.
 Néha megh határozva az Iupitert nevezik vala.
 Böltseknek, es munkasoknak Iupitere.
 [...]
 Nimellyek, az mit regen a Poganok montanak, (Dij boni) azt keresztyéni módra fordítvan, igj nevezik ki (Deus Bone)¹⁵

Enyedi mind az első (53. epigramma), mind a második (1. epigramma) Catullus-idézet esetén feltünteti a szerzőt, majd az istenek invokációjának plurális alakja esetén is megadja forrását, Terentius *Andria* című komédiáját. Catullus és Terentius neve, illetve a Catullus-részletek latin alakjának elhallgatása felvetheti azt a kérdést, hogy vajon beszélhetünk-e valamiféle antikvitásképről, mely Ennius, Naevius, Vergilius és Cicero neveinek említését kanonikusnak, míg a *szerelemes* epigrammákat költő Catullus, illetve a *komédiászerző* Terentius nevét elhallgatandónak tartja. E dilemma alaposabb megfontolásához vegyük szemügyre a görög irodalmi hivatkozások fordításának problémáját!

Alij dat anulum expectandum de labris,
 Alium inuocat, cumque alio cantat. &c.

Ennius.

Aspice hoc sublime candens, quem inuocant omnes Iovem.

Vbi 'inuocant', positum est, pro nominant, interprete Cicerone, lib 2. de Nat: deorum."

¹⁵ *Magyarazattok*, 429. = *Explicationes*, 249.: „Similiter Latini, aliquando in genere, ut apud Catullum:

Admirans, ait, haec manusque tollens,
 Dij magni, salaputium disertum.

Aliquando in specie, nominabant Iouem, ut apud eundem poëtam:

Doctis, Iupiter, & laboriosis.

[...]

Alij, id quod olim dicebant prophani, 'Dij boni', (ut est apud Terentium, in *Andria*) Christiano more proferentes, dicere solent: Deus bone."

A legegyszerűbb dolga akkor volt a fordítónak, amikor Enyedi csak egyes szavakat vagy rövidebb jelzős szerkezeteket idéz valamely klasszikus görög szövegből, amelyeket szorosán fordít latinra, majd explikálja e lexikográfiai egységeket. Így a Fil 2,6 fentebb már említett páli kifejezését: εἶναι ἴσα θεῶ (Istennel egyenlőnek lenni) Homérosz nyelvhasználata alapján fejti ki:

Enyedi 1598, 321

Hinc Homerus suos heroas, saepe vocat ἰσοθέους, id est, aequales Dijs. θεοείδους, Dei forma vel specie praeditos. θεοεικέλους, Dei imagine praeditos. θεοῖς ἐναλιγκίους, pares Dijs. ἀταλάντους θεοῖς, aequivalentes Dijs, &c.

Toroczkai 1620, 541

Innet vagyon hogy Homerus az ő fő embereit gyakorta így nevezi (Isothei, Hasonlok Istenhez. Theoidi, Istennek formájában, vagy személyyébe valok. Theoikeli, Isten Képei. Theis enalinkij, Istennel egy aranyuak. Atalantus Theis, Egyenlő tehetők Istenekkel)

A magyar verzió itt tökéletesen a görög „közelében” marad. Még ha a 'specie' visszaadása a 'személyyébe' szóval esetleg nehézkesnek is tűnne, a 'pares' magyarítása az 'egy aranyuak' fordulattal, vagy az 'aequivalentes' megfeleltetése az 'Egyenlő tehetők'-kel mindenképp találó. A fordítás szinte képes kiiktatni a görög és a magyar verzió közül a latin közvetítést, úgy tűnik, mintha a magyar nyelvű megfeleltetések eredendően a görög kifejezésekre vonatkoznának. Toroczkai ugyanilyen könnyedén oldja meg Enyedi Aiszkhülosz-hivatkozásának (*Prom.* 3) fordítását a *Gal* 4,4 'ἐξαπέστειλεν' explikációjában.

Enyedi 1598, 297

Nam certum est ἀποστέλλειν, ἐξαποστέλλειν proprie significare, cum mandatis aliquem ablegare. Vnde etiam apud Tragicos veteres, ut cum alibi, & apud alios, tum apud Aeschylum, in principio Promethei videre licet, ἐπιστόλη significat mandatum, iussum, praeceptum.

Toroczkai 1620, 501

Mert bizonyos dolog az, hogy az (Apostellin, es Exapostellin) tulaydon keppen aszt jedzi, valakit rea bizott, es neki parantsoltatot dologgal elküldeni, mint eszt meg olvashatni az regi Tragicusoknal, es Aeschylusnal in principio Promethei (Epistoli) jegyez Parantsolatot, Hagyomast, Meg hagyast.

Az Enyedi által görögül hivatkozott és latinra fordított Plutarkhosz-helyeket (*Cato Maior* 27; *Marcellus* 2) görögül és magyarul hozza Toroczkai az 1Kor 1,2 explikációjában: „*Plutarchus [Skipion ho Nausikas epekalumenos, Scipiot az ki Nasikanak neveztetik]*”¹⁶, valamint „*Plutarchus (Ho de epikalitae tu dimarchus, Az ki fog, avagj apellal az hatalmasokra)*”¹⁷ Toroczkai ugyanígy jár el a fenti Aiszhüloszra építő Enyedi-féle magyarázat folytatásaként idézett Plutarkhosz-hely esetében. Itt is a teljes görög frazeológiai egységet közli latin betűs átiratban, mielőtt annak magyar verzióját megadná: „*Plutarchus is in lib. de audiendis Poétis így szól: (Kae meta to dipnon, exapostelli tus presbis, Vatsora utan el küldi az követeket)*” Vannak olyan esetek is azonban, ahol a görög alak hiányzik. A már említett ApCsel 20,28 hellyel kapcsolatban Enyedi Homéroszra és Theokritoszra hivatkozik:

Aszt is tudgyuk, hogy mind az Görögben ez ige (Haema) mind az Deakban az Sangvis Vér gyakorta Fiúért vétettetik. Homerus: (ódyss d.) jó vérből vagj edes Fiam. (Es ódyss p) Ha ugyan enyim vagy, es az mi vérünkből. Theocritus Persiai vér.¹⁸

Enyedi a két *Odüsszeiából* vett idézetet közli görögül és fordítja latinra, Toroczkainál csak a homéroszi ének-megjelölést olvashatjuk, illetve a helyek magyar verzióit. Az Enyedinél csak görögül szereplő theokritoszi idill-részletet is csak magyarul közli Toroczkai.

A Mk 2,5 Aiszhülosz-utalásának (*Prom.* 315–316) fordítása ugyanígy elhagyja a latin szövegben közölt két görög sor akárcsak latin betűs közlését is, ehelyett az antik tragikus sorait előbb Enyedi latin fordításában, majd ez utóbbi magyarítása *helyett* rögtön Enyedi explikációjának átültetését olvassuk a magyar verzióban:

¹⁶ *Magyarazattyok*, 463 = *Explicationes*, 271.

¹⁷ *Magyarazattyok*, 464 = *Explicationes*, 271.

¹⁸ *Magyarazattyok*, 439 = *Explicationes*, 256: „Ad haec, scimus tam apud Graecos vocem αίμα, quam apud Latinos vocem 'Sanguis', saepe poni pro Filio: ut Homer: Οδυσς. δ. Αίματός εις αγαθοιο, φιλον τέκος, id est. Ex sanguine bono es, care fili. Et Οδυσς. π. ει έτεόν γ' έμος έσοι και αίματος ήμετέροιο, id est, Si vere meus es, & e sanguine nostro. Sic apud Theocritum Heraclisco Περσήιον αίμα.” – A görög alakokat nem javítottam a mai kritikai formák szerint. A források rendre Homérosz, *Odüsszeia* 4.611 és 12.300; valamint Theokritosz, *Idillek* 24, 73.

Enyedi 1598, 122

Non dissimilis est locutio, apud
Aeschylum in Prometheo:

– – ὥστε σε τὸν νῦν χόλον
Παρόντα μοχθῶν, παιδιὰν εἶναι δοκεῖν.
id est: adeo ut praesens ira malorum,
tibi videatur esse lusus. Hoc est, mala
& calamitates praesentes, quae propter
iram Iouis, te nunc premunt, ludus
sunt futurus &c.

Toroczkai 1620, 233

Aeschylus in Prometheo. Adeo ut
praesens ira malorum tibi videatur
esse lusus: az az, az jelen valo
nyavalyak, es haboruk, az melyek
most téged nyomorgatnak az Iupiter
haragjáért, tsak jatekok lesznek.

Az *Explicationes* 122. oldalán Enyedi nemcsak primér forrásra támaszkodik Aiszkhülosszal kapcsolatban, hanem görögül idéz egy valószínűleg bizánci eredetű szómagyarázatot is.¹⁹ A magyar verzió lemond arról, hogy akár az *Agamemnon* 537 sorát, akár az itt szereplő ἀμάρτια kifejezést magyarázó görög nyelvű szkholiont, akár Enyedi latin-nyelvű szkholion-fordítását közölje, illetve fordítsa. A Mk 2,5 elemzésébe bevont Aiszkhülosz-részletek és az ezekre vonatkozó metanyelvi reflexiók fordítása jól érzékeltetik az átültetés közben felmerülő nehézségeket. Toroczkai omissziói jelzett elhagyások, a *Prom.* 315–316 és az *Agam.* 537 esetében is a latin verzióhoz utalja olvasóját a margón (*Vide in Latino exemplari; Vide latinam editionem*). Úgy tűnik, hogy ezen kihagyások *jelzett* volta arról tanúskodik, hogy Toroczkait sokkal inkább fordítástechnikai problémák, semmint a görög irodalommal szemben megnyilvánuló valamely felekezeti jellegű fenntartások hajtanak arra, hogy bizonyos antik szövegrészleteket elhagyjon az *Explicationes* fordításakor. A problémára még visszatérünk lentebb.

A Jn 1,14 versében előforduló μονογενής kifejezés explikációjakor Enyedi széleskörűen alkalmazza az antik irodalom primér szövegeit és a rájuk vonatkozó metanyelvi-lexikográfiai reflexiókat.²⁰ Toroczkai így fordítja az *Explicationes* megfelelő helyét:

¹⁹ Az e szakaszban hivatkozott kommentáriródom forráskritikai értékelésének tárgyában ismét az Enyedi-monográfiához utalom a kedves Olvasót! L. 8. lj.

²⁰ Vö. SIMON József, *Elég a mítoszokból!* (*Plut. de def. orac. 423A*) In: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 239–248, különösen 240–242.

Enyedi 1598, 178–179

Atque hoc primum patet eo, quod celeberrimi Grammatici μονογενῆ & ἀγάπητον, aequipollare affirmant. Nam Iulius Pollux, in sui Onomastici lib. 3. cap. 2. haec scribit: καλοῖτο δ’ ἄν υἱὸς ἀγάπητος, ὁ μόνος ὢν πατρι ἢ μητρὶ ὡσπερ καὶ ἀγαπήτη θηγάτηρ, καὶ μονογενῆς καθ’ Ἡσιοδον, id est, Vocetur autem filius dilectus ille, qui unicus est patri vel matri, sicut & dilecta filia & unigenita secundum Hesiodum.

Hesychius: ἀγάπητον, μονογενῆ, κεχαρισμένον, Dilectum, hoc est, unigenitum, charum.

Suidas: ἀγάπητον, τὸν ἠγαπῆμενον ἢ τὸ μονογενῆς.

Quin & Plutharcus, in libello περι πολυφιλίας: ait Homerum υἱὸν ἀγάπητον vocasse illum, qui unicus sit parentibus suis. Et in libro de defectu oraculorum ἐκ παραλλήλου posuit, μονογενῆ καὶ ἀγάπητον.

A μονογενῆ és ἀγάπητον kifejezések egyértelműségének rögzítése után Toroczkai elhagyja a Polüdeukész-részlet görög nyelvű szövegét, a magyar verzió rögtön az antik grammatikus textusának magyar fordítását adja. Jóllehet a beszúrt latin betűkkel átírt görög alakok (Agapitos hyos, Monogenes) valamennyire érzékeltetik azt, hogy a forrás metanyelvi szinten mozog, mégis úgy tűnik, hogy Polüdeukész Hésziodosz-hivatkozásának (καθ’ Ἡσιοδον – secundum Hesiodum) közlését már nem bírta el a magyar fordítás. Hészükhiosz rövid ἀγάπητον-szócikkének görög szövege és latin fordítása teljesen kimarad. Ezzel szemben Toroczkai az Enyedinél csakis görögül szereplő Suidas-részletet nemcsak latin betűs átiratban közli, hanem le is fordítja magyar-

Toroczkai 1619, 318–319

Es ez innét tetszik meg elsöben, hogy a fő Grammaticusok, ezt az két iget (Monogenes Agapitos, eggjetlen egj szülött, es szerelmes) egjertelműeknek mongyak. Mert Iunius [sic! – SJ] Pollux sui Onomastici lib. 3. cap. 2. ezt írja: mondassek penig Agapitos hyos, szerelmes fiunak az, a ki az Attjanak, Annjanak egyjetlen eggye, az miképpen az szerelmes leany is az, az ki Monogenes egyjetlen egy szülött. Ez o ertelme. Suidas: Agapiton igapimenoni to monogenes, igen kedves az, a mi szerelmes es eggjetlen egy szülött.

Plutarchus in lib. Peri polyphilias, azt mongja, hogy Homerus azt mondgya szerelmesnek, azki az Attjanak Annjanak, egyjetlen eggye. Et in lib. de Defectu oraculorum, ez két igét, Szerelmes es Eggjetlen egy szülött egymasert veszi es érti.

ra. Az olvasónak az az érzése támad, hogy a fordító nem tudott mit kezdeni a Hészükhiosz-hivatkozással, és ezt mintegy kompenzálandó fordítja le a Suidas-részletet magyarra, miközben az *Explicationes* latin verziója csak görögül közli ezen utóbbit.

Rendkívül jellemző, hogy Toroczkai egyébként még antik utalások fordítása esetében is jó magyar tolla miként bicsaklik meg akkor, amikor forrásának forrása is metanyelvi jellegű. Amikor Toroczkainak a Homérosz görög szövegét görög nyelven értelmező Plutarkhoszt latinul idéző Enyedit kell magyarra átültetnie, akkor csak nehézkesen képes megoldani a reflexiók többszörös szintjének kifejezését: „*Plutarchus [...] aszt mongja, hogy Homerus azt mondgya [...]*”. Jóllehet a *περὶ πολυφιλίας* 94 helyen szereplő plutarkhoszi ἀγάπητον υἰὸν (Enyedinél: υἰὸν ἀγάπητον) ’szerelmes’-ként fordul a görög alak közlése nélkül, a mű címét görögül tünteti fel Toroczkai. Az ugyancsak Plutarkhoszra vonatkozó második hivatkozás (*De defectu oraculorum* 423 A–B) pontosan követi az 1598-as kiadást, amennyiben itt is vele egyező nyelven adja meg a mű címét – ezúttal latinul. Ám Plutarkhosz – aki itt nem a homéroszi nyelv meta-szintű lexikográfusa, hanem Enyedi primér görög irodalmi forrása – görög alakjai ezúttal is kimaradnak, miközben a két kifejezés magyar megfelelőinek sorrendje felcserélődik. Ha Toroczkain számon is kérhetjük azt, hogy a magyar verzió nem képes a latin változat színvonalán explicitté tenni az értelmezői és reflexív szintek egymásra épülését, meg kell jegyeznünk, hogy bizonyos megoldásai mégis nagyon találóak. Enyedinék az utóbbi Plutarkhosz-hivatkozást felvezető fordulata, miszerint az antik szerző a *μονογενῆ* és *ἀγάπητον* szavakat szemantikai szempontból „párhuzamba állította” (*ἕκ παραλλήλου posuit*), tartalmilag helytállóan és gördülékenyen jelenik meg magyarul (egymasert veszi es érti). Ezt azért kell megjegyeznünk, mert Enyedi nem adott fogódzót majdani fordítójának az általa használt görög-latin szerkezet technikai értelmére vonatkozóan.

Folytassuk Toroczkai küzdelmeinek bemutatását azon helyeknél, ahol bár elhagyja az antik irodalmi hivatkozásokat, mégis jelzi azok meglétét a latin változatban, ahogy ezt fentebb is láttuk a Jn 1,14 vers Aiszkülosz és a kommentárirodalom alapján történő elemzése esetében. Az egyik legnagyobb jelzett kihagyás a *Máté evangéliuma* 22,41 fordításában jelentkezik.²¹ Enyedi Ovidius *Metamorphoses*-ét, Horatius 15. ódáját és Homérosz *Iliász*-át idézi forrásként megjelölve; valamint az idős Fabius Maximus anekdotájára utal. A szülőt felülmúló utód témáját feldolgozó történetre Enyedi Gellius *Noctes At-*

²¹ *Magyarazattyok*, 213.

ticae II,2,12–13²² alapján utal, megjegyezve egyrészt azt, hogy Gellius Claudius Quadrigarius 6. *Annalese* alapján meséli el az anekdotát, másrészt azt, hogy a történetet Liviusnál (*Ab urbe condita*, 24.43.5–44.10²³) is olvashatjuk. Toroczkai szűkszavúan utal az *Explicationes* latin változatára:²⁴ míg a professzionális klasszika-filológus Enyedi felfogásában az egzegetikai mű elbírja a Livius és Gellius forrására vonatkozó megjegyzéseket, a fordító elhagyja ezeket.

Ha a latin és a magyar verzióban tetten érhető olyan eltérések keresését tűzzük ki célul, amelyek esetlegesen a latin és a magyar olvasóközönség eltérő befogadási, morális-teológiai-irodalmi elvárásaira és kompetenciáira tartoznak, akkor a legjobb tesztet a Héliodórosz-részletek jelenthetik. Enyedi két helyen támaszkodik az *Aithiopika* szövegére: a Jn 20,28 és a Fil 2,6 elemzések. A Fil 2,6 magyar fordítása pontosan követi Enyedi latinját, egészen a Héliodórosz-részleteket felvezető passzusig. Enyedi itt arra hívja fel olvasója figyelmét, hogy a „valamit nem zsákmánynak tekinteni” kifejezés használata proverbiális, Toroczkai terminológiájában: „az szolasnak formaja pelda-beszédes.”²⁵ A magyar verzió széljegyzetben utal az *Explicationes* 1598-as kiadására (Hic Vide Latinum Exemplar²⁶), majd rögtön a kifejezés Enyedi által rögzített jelentéséhez ugrik, és onnan folytatja tovább a latin eredeti átültetését magyar nyelvre:

Melly peldanak értelmét figyelmetesben megh gondolvan, megh talallyuk, hogy ragadomannak tulaydonítani, avagy vélni ez, valami igen meg kevánt dolognak megh nyérésere adatot alkalmazhatóságot, kevanatoson kapni, es nem hadni, hogy semmi modon az el nem mullýék, semmit abban nem késedelmezni, hanem az meg kevánt dolgot mingyarast véghez vinni, es véllé élni.²⁷

Amikor Enyedi a 'non rapinam arbitratus est' (’οὐκ ἀρπαγμὸν ἠγήσατο’) kifejezés jelentését a fordulat héliodóroszi előfordulásai alapján rögzíti, ak-

²² AULU-GELLE, *Les Nuit Attiques*, Livres I–IV, texte établi et traduit par René MARACHE, Paris, Les Belles lettres, 1967, 83–84.

²³ LIVIUS, *Ab urbe condita*, 24.43.5–44.10. In: *Livy with an English translation in fourteen volumes* (Loeb Classical Library), vol. VI., books XXIII–XXV, transl. by F. G. MOORE, London 1984, 312–318. Magyarul: LIVIUS, *A római nép története a város alapításától*, 3. kötet, ford. MURAKÖZY Gyula, Bp., Európa 1970, 296–298.

²⁴ Méghozzá nem csak lapszéli megjegyzésben, hanem a főszövegben is: „Az mellyről elég példát találsz az Deak exemplarban.”

²⁵ *Magyarazattyok*, 545.

²⁶ *Uo.*

²⁷ *Uo.*

kor világosan visszaüt az antik író idézett szöveghelyeire: *Quorum locorum sensu diligentius considerato, deprehendemus, 'rapinam ducere' seu 'arbitrari' esse [...].* Toroczkai megfelelő helye: *Melly példának értelmét figyelmetesen megh gondolvan, megh talallyuk, hogy ragadomannak tulaydonítani, avagy vél-ni ez, [...].* A fordító itt egyes számban Enyedi Héliodórosz-részletekből vett példákra utal a 'ragadomannak tulaydonítani, avagy vélni' jelentését illetően, amelyek tehát nem lehettek fel a magyar szövegben. Mégis úgy tűnik, Toroczkai azt feltételezi, hogy az olvasónak nem okoz gondot a *pelda-beszédes* használat alapján megállapított jelentés megértése, azaz a Héliodórosz-rész omisszióját oly módon hajtja végre, hogy a magyar szöveg duktusa szerint a példa-beszédes, proverbiális nyelvhasználat alapján értelmezni lehet a páli textust. Mintha Toroczkai támaszra lelne a közvetlen magyar nyelvi tapasztalatban akkor, amikor a 'ragadomannak tulaydonítani, avagy vélni' kifejezés átvitt értelmű jelentésének tisztázása közben lemond a kifejezés antik görög előfordulásainak fordításáról. Kétségtelen tény, hogy a fordító ezzel Enyedi talán legeredetibb filológiai teljesítményének közléséről mond le magyar nyelven: azonban afelől sem lehet kétségünk, hogy maga Toroczkai számára tökéletesen érthető volt Enyedi gondolatmenete. A közvetlen magyar nyelvi tapasztalat Toroczkai felfogása szerint összhangban van az antik auktor nyelvhasználatával: Enyedi európai színvonalú filológiai bravúrja Toroczkainál a népnyelvi közvetlenség irányába tett humanista gesztussá formálódik.

De vajon az omisszió ilyen megoldása nem vet-e fel más különbségeket is? Nem arról van-e szó, hogy a magyar ajkú olvasóközönség számára Enyedi Héliodórosz-elemzéseit túlságosan is profán jellegűnek tartotta volna Toroczkai? Ne feledjük, hogy a fordító az erdélyi antitrinitárius egyház ötödik püspökeként végzi a fordítás munkálatait! Toroczkai utalása a latin verzióra vajon nem éppen a befogadói kompetenciák olyan különbségének figyelembevételéről tanúskodik, amely mélyen a latin és a magyar változatot olvasni képes közönség eltérő intellektuális kompetenciáiban gyökerezik? Vajon nem arról van-e szó, hogy a fordító meg volt arról győződve, hogy Héliodórosz bevonása a Fil 2,6 egzegézisébe olyan súlyos teológiai-morális kérdéseket implikálhat a magyar ajkú olvasókban, amelyek feldolgozását nem várhatta el?

Nos, az antitrinitárius gyülekezet tágabb szellemi elitjének intellektuális felkészültségére vonatkozó eme dilemmák megítélése szempontjából érdemes felfigyelnünk arra, hogy Toroczkai a Jn 20,28 hely esetében egyáltalán nem hagyja ki fordításából az Enyedi által használt Héliodóroszt:

Minden emberbe az természet, mint ha ujan belé oltotta, hogj mikor valamit véletlenül, hirtelen, tsudára meltó dolgot latnak, fel kialtsanak, es az Isten nevét nevezék, néha határozas nélkül, néha pedig határozva. A Görögök igy szoktanak szolni (Megali Thei, mint Heliodorus lib. 8) ugy annyira, hogy az Varos, az nagy örömmek es tsudának miatta nagy fel szoval egyszer s-mind fel kialtana, es az nagy Isteneket nevezné.²⁸

Toroczkai érzékletesen adja vissza a nyelvpszichológiai belátást megfogalmazó határozói szerkezeteket (*aliquid praeter opinionem repente, aut admiratione dignum = véletlenül, hirtelen, tsudára meltó dolgot*); és érdekes megoldást talál az *indefinite – in specie* megkülönböztetésre (*néha határozas nélkül, néha pedig határozva*). Az Enyedi által bővebben idézett görög szöveget elhagyja, csak a μέγαλοι Θεοί kifejezést közli latin betűs átirattal, ami az 1598-as verzióban is alanyesetben van ki emelve a görög mondatból. Héliodórosz Enyedi által idézett részlete csak magyar nyelven olvasható Toroczkainál, a magyar nyelvű mondat valószínűleg Enyedinek a görög szöveget követő latin fordításán alapul. Héliodórosz nevének említése és az *Aithiopika* idézése magyar nyelven tehát egyáltalán nem okozott problémát Toroczkai számára. Ugyanerről tesz tanúbizonyságot az is, hogy Toroczkai nem hallgatja el Héliodórosz nevét akkor sem, amikor az „aequaliter Deo” kifejezéssel kapcsolatban Enyedi *Aithiopika* 3., 8. és 10. könyvére hivatkozik, ahol a latin eredeti sem bocsátkozik a Héliodórosz-helyek részletesebb elemzésébe.²⁹

A latin és a magyar verzió összehasonlítására eddig egyetlen komoly szakirodalmi kísérlet történt. Balázs Mihály a következő pontokat emeli ki a latin és a magyar verzió összevetésének tanulságaiként: 1) A magyar verzió több olvasói elvárás kielégítését tartja szem előtt: egyfelől olyan prédikátorokét, akik kompetensek a latin és a magyar szöveggel kapcsolatban is, és kezükben is tartják a latin változatot, így a latin nyelvű margináliák alapján könnyen

²⁸ *Magyarazattyok*, 428–429; vö. *Explicationes*, 249: „Omnibus hominibus, natura quasi insitum est, ut cum aliquid praeter opinionem repente, aut admiratione dignum conspiciunt, exclament, & Dei nomen proferant, aliquando quidem indefinite, aliquando in specie, nomen Dei exprimendo. Ac Graeci quidem, dicere solent: μέγαλοι Θεοί, ut apud Heliodorum lib. 8 Chariclea, vi gemmae Pantarbes, in incendio illaesa permansisset: ὡς τὴν μὲν πόλιν, ὑπο χαρᾶς ἄμα καὶ ἐξπλήξεως, μεγὰ τε καὶ σύμφωνον ἐκβοῆσαι, καὶ μεγάλους τοὺς Θεοὺς ἐπικαλεῖσθαι, hoc est: Adeo ut urbs, prae gaudio simul & admiratione, alta & consona voce exclamaret, et Deos magnos inuocaret.”

²⁹ *Explicationes*, 321. = *Magyarazattyok*, 541.

kiegészíthetik a magyar nyelvű szöveget az 1598-as kiadás antik idézeteivel. Másfelől olyan olvasói elvárást rekonstruál Balázs, amely csak a magyar szöveg befogadására képes. Ezen olvasók számára készülnek a magyar margináliák, amelyek didaktikusan ismétlik a főszöveget. E tartalmi széljegyzeteknek nincs megfelelője a latin *Explicationes*ben, míg ez utóbbi forrásmegjelölő margináliáit nagyrészt nem találjuk meg a magyar kiadásban. 2) Balázs szerint a latin idézési technikái és szerzőhivatkozásainak pontossága elvész a magyar kiadásban. 3) A latin verzió felkészült grécista-*skillekkel* rendelkező olvasónak íródik, míg a magyar verzió azon eljárása, hogy a görög szöveget görög alak helyett latin betűs átíratban közli, arra utal, hogy nem támaszt ilyen igényeket olvasójával szemben. 4) Enyedinél a görög grammatikai tárgyalások nagymértékben támaszkodnak Biblián kívüli irodalmi korpuszra: Balázs szerint a fordító emiatt több esetben még csak nem is jelzi az elhagyást. 5) Toroczkai teljesen mellőzi a hosszú Vallés-idézetet,³⁰ Balázs szerint a forrás szerzőjének katolikus felekezeti mivolta miatt. 6) Enyedi latinjának egzakt-sága olyan nehéz feladat elé állítja a fordítót, hogy az átültetés során sokszor kell latin mondatrészek beillesztéséhez folyamodnia. Balázs erre még akkor is a fordítás nehézkességének jeleként tekint, ha az egynyelvű fordítás- és szövegisménynek a romantikus anyanyelvi tisztaság szellemében történő számonkérését határozottan elutasítja. 7) Balázs záró megjegyzései végül arra hívják fel figyelmünket, hogy a magyar verzió nem változtat – az egyébként a fordítás elkészülésével párhuzamosan még nagyon is képlékeny – antitrinitárius teológiai állásponton, illetve, hogy nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy mely változtatások köthetőek Toroczkai fordítási munkálatához, és melyeket írhatunk az 1617-ben összeült grémium számlájára.

Teljesen egyérvethetünk Balázs észrevételeinek fő vonalával: Toroczkai vállalkozását a fordítás elkészítésére már eleve a magyar ajkú olvasóközönség igényeinek kielégítése motiválta. Ennek során a fordítónak nyilvánvalóan differenciált olvasói elvárásokkal kellett találkoznia. Mégis úgy vélem, hogy a befogadó közönség tudásszociológiai sajátosságain kívül más motívumok is szerepet játszhattak annak a stratégiának a kialakításában, amelyet Toroczkai alkalmazott szövegének kialakítása során. Balázs véleményével ellentétben én

³⁰ Francisco Vallés (1524–1592) spanyol gondolkodó, a teremtéstörténet fizikalista értelmezésének egyik első megfogalmazója, vö. Martin MULSOW, *Frühneuzeitliche Selbsterhaltung: Telesio und die Naturphilosophie der Renaissance*, Tübingen, Niemeyer, 1998, 93–96; újabban: Bernd ROLING, *Die Bibel als Summe der Naturwissenschaften: Die »Philosophia sacra« des Franciscus Vallés (1524–1592)*. In: *Hermeneutik, Methodenlehre, Exegese*, hrsg. v. G. FRANK und S. Meier OESER, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 2011, 265–286.

nem látok akkora különbséget az antik helyek referenciáit illetően: Toroczkai vagy kihagyja a teljes idézetet (szinte kivétel nélkül jelezve a kihagyást³¹), ekkor nyilvánvalóan esik az antik szöveghely pontos megjelölése; vagy átveszi az antik irodalmi utalást, mely utóbbi esetben általában a forrásmegjelöléssel van a legkevesebb probléma.³² Amikor tehát *valamilyen formában* szerepel az antik irodalmi referencia a magyar szövegben, akkor a szöveg a magyar ajkú olvasót képes orientálni a forrásokra vonatkozóan – vagy legalábbis nincs szignifikáns különbség e tekintetben a magyar és a latin verzió között. A magyar változat olvasójának görög nyelvi kompetenciáit illetően döntően igaza van Baláznak, amikor arra utal, hogy a görög szöveg latin betűs átírata a grécista felkészültséget jóval kisebb mértékben feltételezi a magyar változatban. E ponton arra hívnám fel a figyelmet, hogy az Enyedi által elvárt görög nyelvi kompetencia elsősorban nem *grammatikai*, hanem *lexikográfiai* jellegű. Jóllehet vannak igen hangsúlyos *szintaktikai* fejtegetései, különösen a *János-evangélium* prológosának központosítását illetően – melyek nagyon súlyos teológiai implikációkkal bírnak –, mégis alapvetően jelentésgységek megállapítására törekszik. Balázs azon megállapításának tükrében, miszerint az elhagyásokat nagymértékben motiválhatta az, hogy a hivatkozott forrásanyag Biblián kívüli profán irodalomból származik, nem teljesen érthető, hogy miért szerepel Héliodórosz neve és az Enyedi által idézett görög nyelvű *Aithiopika*-részlet fordítása a magyar verzióban a Jn 20,28 elemzésekor, és miért hagyja ki Toroczkai ugyanezen szerzőt a Fil 2,6 analízisének átültetésekor. Balázs inkább csak sugalmazott véleményével vitatkozva a Jn 20,28-ban történő átvételt nem olyan gesztusnak tartom, amit

³¹ Látványos ellenpélda az *Explicationes* 65. oldalán olvasható két Homérosz-hexameter, jóllehet ezek kihagyásában talán az is közrejátszhatott, hogy Enyedi kivételesen nem fordítja és nem explikálja, hanem egyszerűen csak idézi a görög részletet annak profanitása okán – így Toroczkainak nem volt támasza a részlet bedolgozásához a magyar verzióba.

³² Néhány példa: *Magyarazattyok*, 541. = *Explicationes*, 321: Enyedi is csak névvel, helymegjelölés nélkül utal Horatiusra és Vergiliusra; *Magyarazattyok*, 464–465. = *Explicationes*, 273: a magyar verzió Enyedit követve utal Cicero *De natura deorum* 2. könyvére; *Magyarazattyok*, 541. = *Explicationes*, 321: a Homérosz-példákhoz nincs pontosabb helymegjelölés Enyedinél sem; *Magyarazattyok*, 501. = *Explicationes*, 297: Aiszküloosz *Prométheuszának* harmadik sorára mindkét szöveg a latin 'in principio' kifejezéssel utal; *Magyarazattyok*, 463. = *Explicationes*, 271: Plutarkhosz nevére referál mindkét szöveg pontosabb *locus* megadása nélkül. *Magyarazattyok*, 464. = *Explicationes*, 271: a Plutarkhosz-mű címét olvassuk csak mindkét verzióban; *Magyarazattyok*, 439. = *Explicationes*, 256: Mindkét verzió az *Odüsszeia* 4. és 16. énekére utal a két Homérosz-hivatkozás esetében, a Theokritosz-referencia mindkét esetben meghatározatlanul marad. Látványos ellenpéldát nyújt azonban a *Magyarazattyok*, 429. = *Explicationes*, 249., ahol az Enyedinél szereplő Catullus és Terentius neveit elhallgatja Toroczkai.

inkább az elhallgatás, semmint az átvétel vezérelne. Nézetem szerint a fordítás praxisának nehézségei is legalább akkora szerepet játszottak Toroczkai omissziós technikájának kialakításában, mint a potenciális olvasói horizont felekezeti jellegének figyelembevétele. Biztosak lehetünk benne, hogy Toroczkai legalább részben azért döntött a Fil 2,6 Héliodórosz-elemzésének elhagyása mellett, mert a meta-szintekkel bonyolultan rétegzett szövegstruktúra már nem bírta volna el a magyar fordítás újabb meta-rétegét. A talán két leghangsúlyosabb eset, amikor Toroczkai görög szövegeket hagy ki a fordításból – jóllehet jelezve a hiányt a margón –, megegyezik abban, hogy többszörös metanyelvi reflexiók tagolják már Enyedi eredeti szövegét is. A Szophoklész *Aiasz* 232-re vonatkozó Trikliniosz-szkholion (*Explicationes* 9, antik szerző antik értelmezője szövegének közlése görögül és annak explikációja), valamint a Héliodórosz-idézetek analízise (antik szerző idézése görögül, latin fordítás és latin nyelvű explikáció) is olyan rétegzett szemantikai struktúrájú görög-latin nyelvi komplexumként adódott a fordító számára, amelyek átültetésére nem vállalkozott. Még száz évvel később Enyedi angol idézői is meglehetősen nagyot küzdenek a Héliodórosz-helyek fordításával, még ők is arra hajlanak, hogy Enyedi latin megoldásait vegyék át, és esetleg csak a 'Catch' terminust csatolják hozzá a Toroczkai által 'ragodomán'-nak fordított 'rapina'-hoz.³³ Ha Balázs Mihály megállapítását rendkívül meggyőzőnek is találjuk abban a tekintetben, ahogyan a logikailag abszurd szillogizmus példájában szubjektum-terminusként szereplő 'Socrates' nevet Toroczkai „biblizálva” 'Zacharias'-ra cseréli fel, a kihagyásokat mégsem kizárólag az motiválja, hogy a magyar verzió „bibliaibb” jellegű legyen.

Vallás esetében részben adhatunk igazat Balázs Mihálynak. Enyedi Vallás-hivatkozása ugyanis két részből áll: Enyedi az *Explicationes* 11. lapján a *Physica sacra*³⁴ 30–39. oldalait foglalja össze parafrázis-jelleggel, majd a 12–13. lapon a spanyol gondolkodó művének 33–34. lapjaira koncentrálnak részletezi a teremtéstörténetnek a négy fizikai elem szempontjából kifejtett értelmezését. Toroczkai nem hagyja ki teljesen az *Explicationes* Vallásra támaszkodó részét, ugyanis Enyedi összefoglalásának első részét a magyar verzió 16–18. oldalán olvashatjuk, mégpedig Vallás nevének és művének említésével. A második, a *Physica Sacra* 33–34. oldalát részletező passzus azonban valóban kimarad a fordításból. Ám a csupán részleges kihagyás alapján nem következtethetünk arra, hogy Toroczkai kifejezetten lemondott volna arról, hogy olvasója képes legyen befogadni a teremtéstörténet fizikalista értelmezését.

³³ Vö. SIMON, *Zsákmány...*, i. m., 212–213.

³⁴ A lapszámok az első kiadásra vonatkoznak: *Avgvstae Tavrinoorum* 1587.

Eddigi óvatos fenntartásainkkal szemben a legteljesebb mértékben osztjuk Balázs Mihály ama távolságtartását, amit a fordítás egynyelvűségének számonkérésével szemben tanúsít. Toroczkai verejtékes fordítói munkálatai során sokszor jobbnak találja a latin szerkezetek beillesztését a magyar mondatokba azok lefordítása helyett. Másként fogalmazva: a fordító jottányi engedményre sem hajlandó, ha Enyedi feszes gondolatmeneteinek közléséről van szó. Inkább átvesz latinul bizonyos fordulatokat, semmint hogy a homogén magyar szöveg oltárán feláldozza a tartalmat. Ugyanígy egyetérthetünk Balázs záró megjegyzéseivel: a teológiai álláspont világosan megegyezik az *Explicatione*-sével és csak a sötétben tapogatózunk azon kérdésre vonatkozóan, hogy vajon mit változtathatott az 1617-es szakértői csoport az 1616-ban elhunyt püspök szövegén.

Az Ézsaiás-helyek problémája

A magyar nyelvű kiadás 151–201. lapjain olvasható szövegnek nincs megfelelője az *Explicationes* 1598-as latin változatában. Toroczkai saját maga által jelzett útmutatása³⁵ alapján a *Jeremiás könyve* 10,11 és a *Mikeás könyve* 5,2 elemzéseit Enyedi 82. és 187. prédikációinak szövege alapján fordította magyarra.³⁶ A fennmaradó részben, azaz a 151–191. oldalakon Ézsaiás könyvének tíz helyével kapcsolatos gondolatmeneteket olvashatunk. Az eddigi szakirodalmi reflexiók nem vizsgálták azt a kérdést, hogy vajon az Ézsaiás-*locusok* elemzéseit Toroczkaitól származnak-e vagy sem.

E szövegrész bizonyos ismérvei amellet szólnak, hogy e helyek esetében is felvethető Enyedi szerzősége. Az elemzések az Enyedinél tapasztalható világos struktúrával bírnak, általában több argumentum felvezetése és cáfolata során valósulnak meg. A helyek elemzése során Enyedi kedvenc egzegétáival találkozunk: mindenekelőtt Wolfgang Müslin (1497–1563), Emmanuel Tremellius (1510–1580) és François Vatable (1500 előtt–1547) műveire hivatkozik a szöveg, de Santes Pagnino (1470–1571) vagy Thomas Münster (1489–1525) is említve van. Még ha Toroczkai írta is e részeket, akkor is pontosan ugyanazokat az értelmezőket preferálta, mint Enyedi.

³⁵ Vö. *Magyarazattyok*, 191. és 192.

³⁶ Ezzel kapcsolatban vö. LOVAS Borbála kiváló tanulmányát: *Hozzátenni vagy elvenni: Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei*. In: *Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 53–71, különösen 60–61.

Egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy a magyar nyelvű Ézsaiás-explikációk is latin eredeti szövegek fordításai. Akárkit is tekintünk a szöveg szerzőjének (Enyedit vagy Toroczkaít), Toroczkaí jól kivehetően fordítási technikát alkalmaz, pl. „Az ellenkezőknek meg így *Cavillálások, hojagzások* van hátra, kire meg kel felelnünk...”³⁷; „Immar az mi nézi az második *propositiot mondast*, azt is tagadhatni.” stb.

Az 1619/1620-as kiadás betoldott magyar szövege több helyen is pontosan utal az *Explicationes* egyéb helyeire, mégpedig többes szám első személyben:

Ez illyen és ezekhez hasonló argumentumokat, ide fel immár elege meg hamisitottuk, cap. 1. *Gen.* az hun meg mondottuk, hogy mind Isten maga felöl, mind egjebek Isten felöl, sokasag jedző igivel szólnak [...].³⁸

Ha az Iesus Christusnak örökké való volta, es Istensége, meg bizonyitathatiké abból, hogy az szüztöl születendő gyermek, Emanuelnek, az az, velünk Istennek nevesztetik, oda alá, az hun sz. Mathe eszt az irast elő hozza, megh forgassuk, azért az olvasot oda igazittyuk.³⁹

A melj dologrol oda alá az Apocalypsisban is szolunk.⁴⁰

De ezekről, es az-fő Syllogismusrol esmet szolunk, mikor az Uy Testamentumra jutunk, főképpen Phil. 2. ott lassa megh az olvaso.⁴¹

Ha feltesszük, hogy valóban Toroczkaí az Ézsaiás-explikációk szerzője, akkor problematikusnak mutatkoznak a többes szám első személyű utalások azokra a helyekre, amelyekkel kapcsolatban a latin és a magyar verziót összevető olvasó bizonyosan megállapíthatja, hogy azok szerzője Enyedi. Vajon ugyanezen feltevés mellett elképzelhető, hogy Toroczkaí olyan szorosnak érezte a redakció és a fordítás folyamán megképződött munkakapcsolatát a hajdani püspökkel, hogy saját szövegeiben többes szám első személyben hivatkozzon „szerzőtársára”? Jóllehet a finom utalásokhoz megfelelő ismeretekkel rendelkezett az Enyedi-életművet illetően, mégis valószínűtlennek tűnik, hogy Toroczkaí ily mértékben összemosza saját szellemi termékét elődjével. Mindenesetre a címlapon

³⁷ *Magyarazattyok*, 168.

³⁸ *Magyarazattyok*, 154.

³⁹ *Magyarazattyok*, 156.

⁴⁰ *Magyarazattyok*, 184.

⁴¹ *Magyarazattyok*, 187.

semmi jelét nem látjuk annak, hogy Toroczkai vagy az 1617-es grémium bármilyen formában is elkülönítette volna az Ézsaiás-elemzéseket a *Magyarazattyok* többi részétől. Azt is érdemes fontolóra venni, hogy Enyedi az *Explicationes* latin nyelvű szövegében általában többes szám első személyben beszél arról, hogy „ismerünk” (scimus)⁴² egy tézist, hogy „vajon Ágostonnak higgyünk-e” (num Augustino credemus)⁴³, hogy „ha meg is engednénk” (concederemus) egy tézis igazságát⁴⁴ stb. Sőt, Enyedi a többes szám első személyt kifejezetten használja az *Explicationes* kereszthivatkozásaiban is. A következő példában Enyedi Toroczkai tolmácsolásában a Gen. 20,13 explikációjában utal a Gen. 1,26 elemzésére:

... nem csak mondtuk, hanem meg is bizonyítottuk oda fel, hogy szokása főképpen az szent nyelvnek, hogy az plurale a sokaság forman való ige, vétesség pro singulari, egyesség formán való igéjért.⁴⁵

Ez az önreferencia azért érdekes, mert célja – a Teremtés könyvének 1. fejezete – megegyezik az első fent idézett utalással (Ézs 4,1). Ugyanígy utal a 42(43). zsoltár 19. verse analízise során Enyedi saját elemzésére az ApCsel 2,33 helytel kapcsolatban:

De ennek az irasnak szorgalmatosb meg rostalását, avagy inkább mitsoda értelemmel hozta elő az Apostol (meg úgy ha hozta) ide ala mikor az Apostol irasat megh visgallyuk, megh mutattjuk; on-nét keresse fel, az ki itt többet akar tudakozni.⁴⁶

Nemcsak formai, hanem tartalmi sajátosságok is amellet szólnak, hogy az Ézsaiás-explikációk igen közel állnak Enyedi értelmezéseihez. Az összesen tíz interpretált Ézsaiás-hely közül hét esetben a trinitárius álláspont kifejezetten szillogisztikus formában kerül összefoglalásra közvetlenül a bibliai textus magyar alakjának megadása után (Ézs 8,13 *Magyarazattyok*, 156; Ézs 25,8 *Magyarazattyok*, 170; Ézs 35,4 *Magyarazattyok*, 172; Ézs 40,3 *Magyarazattyok*, 175; Ézs 41,4 *Magyarazattyok*, 183; Ézs 42,8 *Magyarazattyok*, 184; Ézs 43,10 *Magyarazattyok*, 187), ám ugyanígy találunk további szillogisztikus formára hozott cáfolandó érveket az értelmezésekbe beágyazva is.

⁴² *Explicationes*, 2.

⁴³ *Explicationes*, 3.

⁴⁴ *Explicationes*, 8.

⁴⁵ *Magyarazattyok*, 49. = *Explicationes*, 34: „... supra, non tantum diximus, verum etiam probauimus, usitatum esse, praesertim in lingua sancta, ut plurale ponatur pro singulari.”

⁴⁶ *Magyarazattyok*, 106. = *Explicationes*, 72: „Sed exactior huius loci consideratio, vel potius, quo sensu haec ab Apostolo citata sint, (si tamen citata sunt) infra, cum locum illum Apostoli perpendemus, a nobis proponetur. Vnde illa, quae hic fortasse desiderare posset, petantur.”

Ez az Ézs 43,10 esetén ilyen formát ölt:

En előttem nintsen formált Isten, utánnam sem leszen
Ebből ilyen Argumentumot formálnak: Az Izrael Istenének sem
előtte, sem utána formalt Isten nintsen. De az Christus Isten. Hát
a' Christus az Izrael Istenének, sem előtte, sem utána nem formál-
tatot, hanem véle egyenlő es örökké való.

Vessük ezt össze a Toroczkai-fordítás egy olyan helyével, ahol Enyedi szillogizmusként adja elő a trinitárius tanítást (ApCsel 5,3–5):

Mondott pedigh Peter: Anania, miért késértette megh az Sátán az
te szivedet, hogy hazugy a' sz. Léleknek; v. 5. Nem embernek ha-
zudtál, hanem Istennek.

Ez Igikből ilyen Syllogismust tsinalnak:

A kinek Ananias hazudott Isten az, es ugyan igaz Isten, mert Peter
aszt mondgya [Istennek hazuttal, es nem embernek]

De az kinek hazudott Ananias, az sz. Lelek, az ő Peternek vallasabol.

Hát az sz. Lélek Isten, es ugyan igaz Isten.⁴⁷

A premisszák és a konklúzió tipográfiai elkülönülésén kívül (az ApCsel 5,3–5
esetén külön sorban kezdődnek a kijelentések) tökéletesen megegyezik a szillogisztikus forma nyelvi kifejezése (alsótétel bevezetése: 'De'-vel, konklúzió bevezetése 'Hát'-tal).

Mindkét érv cáfolata a középfogalom kétértelműségén nyugszik:

Ézs 43,10

Azért az Argumentumra eszt felellyük, hogy az ige, Isten, az első
mondásban jedzi ez látható világhnak Teremtőjét [...]

Az második mondásban pedig az Ige: Isten, második jedzés-
ben⁴⁸ vétetik. Mert ha azon értelemben vétetnék, az második

⁴⁷ *Magyarazattyok*, 432–433. = *Explicationes*, 251–252: “Dixit autem Petrus: Anania, cur tentavit Satanas cor tuum, mentiri te Spiritui sancto? Et v. 5. Non es mentitus hominibus, sed Deo. Ex his verbis talis solet extrui Syllogismus: Is cui mentitus est Ananias, Deus est & quidem verus. Dixit enim Petrus: Deo mentitus es, & non hominibus.

At is cui mentitus est Ananias, Spiritus sanctus est, eodem Petro dicente ibidem:
Ergo Spiritus sanctus Deus est; & et quidem verus, dicente S. Petro Apostolo.”

⁴⁸ Értsd: Isten neve nem a teremtőről, hanem olyan „teremtet állatokról mondatik [...], az mely-
lyek valami méltóságban helyeshztetnek” (*Magyarazattyok*, 187).

mondást tag[a]dni kell: Ha megh változik az értelem és jedzés, az Argumentumban, négy lészen az terminus. Vagy ha az masodik mondást helyén hadjuk, az első nem lészen universalis közönséges. [...]

Es így az két első mondások, az Conclusio előtt valók, rész szerént valok, az melyből semmi bizonyos nem következik.⁴⁹

ApCsel 5,3–5

De mind az által feytsük meg azt az tsumót. Az Argumentumban négy Terminus vagon. Mert az Medius terminus, a' köz ige, más értelemmel vagon az Masodikban. Mert Ananias külömben hazudott az sz. Leleknek, külömben Istennek. A sz. leleknek Immediate, közbe vetés nélkül. Az Istennek pedig Mediate, közbe vetés képpen, es más által. [...] A melyből nem következik, hogy az Isten es a' Lelek azon egy legjen, mert nem egy arant, es nem azon módon vétkezett mind a' kettő ellen: Isten ellen ugj mint fő ok ellen; az Lelek ellen, mint eszköz ellen, az ki által az isten tselekedik vala tsudakat.⁵⁰

Egyelőre tekintsünk el a két cáfolat különbségétől, nevezetesen attól, hogy az Ézsaiás-hely elemzése során a cáfolat azon a logikai elven alapul, hogy az arisztotelészi szillogizmusok esetén két részleges premissza soha sem ad helyes következtetést! A középfogalom kétértelműségével operáló cáfolatok során további terminológiai hasonlóságot mutat az Ézs 8,13 tárgyalásának szövege az *Explicationes* latin verziójából fordított bizonyos részekkel.

Ézs 8,13

Ennek az Syllogimsusnak az asumtioia fel vétele kétséges. Mert némely dologról két módon szolhatni, úgy mint elsőről, vagy mint masodikrol. Avagy eszköz nélkül valoról, es eszköz által valoról. Primario, Secundario, Mediate, Immediate. Azert itt is meg engedgyük, hogy Esaias szollot a' Christusról mediate, & Secundario, úgy mint eszközkrol, es masodikrol: De eszköz nélkül valoról, es ugjmint elsőről tagadjuk. [...] Azert az syllogismusnak Propositioja, az első részé, ilyen limitatioval határozással álhat meg: Az kö szikla az melyről Esaias szól, úgy mint elsőről eszköznélkül, az

⁴⁹ *Magyarazattyok*, 188.

⁵⁰ *Magyarazattyok*, 434–434. = *Explicationes*, 252.

az, Seregeknek Istene. De illjen értelemmel a' masodik mondas, az minor nem igaz. Mert Esaias az Iesus Christusról ujg szollot, az mint az követ szokta Uranak képét viselni, es az menyből az Seregek Istnének képét viseli vala, mediate et Secundario. Es igy négy terminus leszen az argumentumban.⁵¹

Lk 1,16

Négy terminus vagjon az syllogismusban, mert az Medius mas értelemben vétetik az Major propositioban, es másba az Minorban. Az Majorban jó ilyen limitatioval: Főképpen, Primario & Principaliter: A Minorba igy, minus principaliter, & quasi secundario, nem Fő-képpen, hanem ugy mint masodszor.

Meg magyarázom: Baptista Ianos, Elsöben es Fő-képpen meg téri-tette es el

készítette az embereket, es elötte jart, az Izrael istenének az ki az Atya; Masodszor az Christusnak.

Hogy ez az Distinctio, megh Választás, sz. iras szerént való legyen, a töb szamtalan irasok közzül, Christusnak amaz mondasa-is meg mutattya [Az ki engemet fogad, fogadgya aszt, az ki el küldött engemet] Matt. 10. v. 40. Ioan. 13. v. 20. Mert nem álhat ez meg, ha ugy nem értjük, hogj Fő es Kivaltképpen fogadgja az Atyát, noha Immediate, Eszköz nélkül, az Christust fogadgya. [...]

Avagy ha kinek nem tetzik az a' mondas: principaliter, Minus Principaliter, szollyon bator más igikkel, Mediate, Immediate, Eszköz által, Eszköz nélkül, avágy hasonló igikkel [...]⁵²

Mindkét részlet arra hívja fel a figyelmet, hogy a trinitárius argumentum középfogalmaként felvett bibliai textus más és más „limitatioval határozással” alkot csak igaz kijelentéseket a szillogizmusok premisszáiban. A Lk 1,16 elemzése során a latin verzió a konklúzió predikátumát tartalmazó *felső tételben* a középfogalom jelentésének limitációját 'Primario & Principaliter' kifejezéssel jellemzi, amit Toroczka az 'Elsöben' és a 'Főképpen' terminusokkal ad vissza, míg az *alsó tétel* jelentéslimitációját a fordító a latinból átvett 'minus principaliter, & quasi secundario' fogalmak megfelelőikén közölt 'nem Fő-képpen, hanem ugy mint masodszor' fordulattal adja vissza. Enyedi bátorítása

⁵¹ *Magyarazattyok*, 158–159.

⁵² *Magyarazattyok*, 236. = *Explicationes*, 252.

a stilisztikai szempontból finnyás olvasó számára arra vonatkozóan, hogy a 'principaliter' és a 'minus principaliter' megkülönböztetés helyett a 'Mediate'-'Immediate' distinkció is használható, az Ézsaiás-hely analízisében pusztá felsorolássá egyszerűsödik: 'Primario, Secundario, Mediate, Immediate'. Az utóbbi megkülönböztetés a magyar verzióban mindkét helyen 'Eszköz által, Eszköz nélkül' terminusaival szerepel.

Kétség sem férhet ahhoz, hogy az Ézsaiás-elemzések módszertani szempontból mindenekelőtt a Szentírásból vett középfogalmak többértelműségének logikai elemzésén alapulnak.⁵³ Sőt, azt kell mondanunk, hogy a magyar verzió e részei, amelyeknek a latin változatban nincsenek megfelelői, ha lehet még inkább, és a teljes latin szöveghez képest nagyobb arányban támaszkodnak a középfogalom kétértelműségének kritikai használatára. Ebből a szempontból furcsa és már-már gyanús párhuzam jelentkezik abban a viszonyban, amely egyfelől a szintén erős szillogisztikus érvelést mutató Szilvási-vita kéziratát,⁵⁴ másfelől a *Magyarazattyok* Ézsaiás-elemzéseinek szövegét az 1598-as *Explicationes*hez fűzi.

Amikor fent a Lk 1,16 és az ApCsel 5,3–5 helyeit idéztük fel azon célból, hogy az Ézsaiás-értelmezések logikai terminológiájának olyan párhuzamait mutassuk fel a *Magyarazattyok*ban, amelyeknek van megfelelője a latin változatban, akkor szándékosan elhallgattuk azt a tényt, hogy pontosan ez a két hely az, ahol Enyedi a leginkább támaszkodik a Szilvási-vita kéziratára. E vita Enyedi saját kézírásával fennmaradt szövegének *Defensio* címmel ellátott része ugyanis Szilvási János szillogisztikus formájú érveinek cáfolatát tartalmazza. Az autográf kéziratból rekonstruálható, hogy Enyedi hajdani tanítványa nyolc szillogizmust állít fel az első két isteni személy, illetve öt szillogizmust az első és a harmadik isteni személy esszenciális azonosságát bizonyítandó. A Szentírásból vett középfogalmakkal operáló argumentációk és cáfolatok közül

⁵³ További példák: *Magyarazattyok*, 177. (Ézs 40,3): „Azert aszt mondgyuk, hogy az major propositioban, az, az kinek utat kell irtani, az medius terminus meg áll, evel a limitatioval, egyenesen és vilagoson. De ezen értelemmel, azon mondas az medius terminus, az minor propositioban nem igaz.” *Magyarazattyok*, 190. (Ézs 43,10): „Annak felette, négy terminus vagyon az Argumentumban. Mert ez az ige [üdvözítő] az mely ige köz az első és második propositioval mondással, Az elsőben más értelemmel, es másba vetettetik az másodikban, az mellynek nem kellene lenni.”

⁵⁴ E vita anyaga – mely kulcsfontosságú a teljes Enyedi-filológia számára – Enyedi autográf kéziratában maradt fenn a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, jelzet: MsU 474. További részek: KÁLDOS János – BALÁZS Mihály, György *Enyedi: Bibliotheca dissidentium : répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, Tom. 15., Baden-Baden, Körner, 1993, 105–111.

a Lk 1,16-ra vonatkozó szövegrész szó szerint kerül be az *Explicationes* 1598-as kiadásába, de az Anániás hazugságával kapcsolatos rész is nagyban támaszkodik a kéziratra.

Úgy tűnik, hogy Enyedi az *Explicationes* előkészületei során úgy döntött, hogy a szillogisztikus érvelésekkel és a hibás szillogizmusok tárgyalásával szemben a klasszika-filológiai háttérű lexikográfiai elemzéseket részesíti előnyben. Az a tény, hogy 1597-ben bekövetkezett halála után viszonylag gyorsan megjelent az *Explicationes*, még az előkészületekre vonatkozó források hiányában is azt sejteti, hogy előrehaladott állapotban volt a kézirat nyomtatásra való előkészítése már 1597-ben is. A Szilvási-kézirat szillogisztikus érv-cáfolatainak kidolgozottsága azt sejteti, hogy Enyedit komolyan foglalkoztathatta az, hogy majdani főművének módszereként a trinitárius argumentációk hibás szillogizmusokként való tárgyalását válassza. Azonban épp a kézirat részletesen kidolgozott módszertana enged következtetni arra is, hogy kifejezetten döntést kellett hoznia a szillogizmusok analízisére támaszkodó módszer háttérbe szorítását illetően is. Ami Toroczkait mint szerkesztőt illeti, úgy tűnik, hogy nem volt kifogása a logikai módszerrel szemben, akár ő írta az Ézsaiás-elemzéseket, akár Enyeditől származnak azok. Ha kitartunk Toroczkai szerzősége mellett, akkor fel kell tételeznünk, hogy nagyon alaposan tanulmányozta a Szilvási-vita kéziratot anyagát.

Mindazonáltal az Ézsaiás-elemzésekben megjelennek olyan gondolatok is, amelyek *hiányoznak* a Szilvási-vita logikai eszköztárából, íme:

Tsak az Izraelnek Istene egyedül üdveztő
De az Iesus Christus üdveztő.
Hát az Iesus Christus Izraelnek Istene.⁵⁵

Felelet: In Secunda figura tantum negativi fiunt Syllogismi: Deinde. Ex puris particularibus nihil sequitur. Mert hogy az első propositio mondas rész szerint való légyen, nyilván meg tetzik az irasból. Ugyan kedvetlenség immár ennyiszor illjen Sophismat, tsalard okoskodást meg fejteni. Semmit gyakrabban nem találunk az ellenkezőknek okoskodásokban, effele heaban való paralogismusoknál, tsalard kapdosasnál. Azert jól végeszték az Dialecticanak mesteri: In Secunda figura ex puris affirmativis; Praeterea, ex puris particularibus: Denique ex Syllogismis, in quibus quatvor reperi-

⁵⁵ Az Ézs 43,10 alatt tárgyalt Ézs 43,11 versre épülő szillogizmust a könnyebb követhetőség kedvéért tipográfiailag premisszákra és konklúzióra tagoltam.

untur termini, nihil bene colligi. At iste & huiusmodi Syllogismi omnibus his vitijs laborant. Nam rationes tales in Secunda esse figura, terminorum dispositio, Affirmativas autem esse, Conclusio ostendit. Deinde minorem esse particularem, qui vis videt. Sed et majorem universaliter non esse veram, ex Sacris literis abunde ostendi potest, sicut mox dicemus. Ergo utraque praemissarum est particularis, quibus nihil sequitur.

Annak felette, négy terminus vagon az Argumentumban. Mert ez az ige [üdvezítő] az mely ige köz az első és második propositioval mondással, Az elsőben más értelemmel, es másba vettetik az másodikban, az mellynek nem kellene lenni.⁵⁶

A részlet hosszabb latin nyelvű passzusa három lépcsőben mutatja ki, hogy az adott szillogizmus paralogizmus, azaz 'tsalard kapdosas'. Először is a szillogizmusok második alakzatában kizárólag állító tételekből nem lehet érvényes konklúzióra következtetni (*In Secunda figura ex puris affirmativis ... nihil bene colligi*); majd: általában véve két részleges ítéletből (tehát *a fortiori* a második alakzatban sem) nem lehet érvényes konklúzióra következtetni (*Praeterea, ex puris particularibus ... nihil bene colligi*); végül olyan szillogizmusok esetén is mindig helytelen a következtetés, melyekben négy terminus található (*Denique ex Syllogismis, in quibus quattuor reperiuntur termini, nihil bene colligi*). A magyar szövegbe beékelődött latin rész szerint a szóban forgó érv és általában a trinitárius argumentumok mindezen hibákat vétik. A konkrét példánál maradva egyenként mutat rá a szerző a felsorolt hibákra: a terminusok elrendezése miatt a második alakzatba tartozik a szillogizmus, viszont a konklúzió állító kijelentés, ami nem fordulhat elő „Secunda figura”-ban.⁵⁷ A második kritériummal kapcsolatban a szöveg szerint nyilvánvaló, hogy az alsó tétel mennyiségét tekintve részleges, a felső tétellel kapcsolatban pedig bőven felhozhatóak szentírási helyek, amelyek világossá teszik, hogy a középfogalomnak a predikátumról való állítása nem ad általánosan igaz kijelentést – két részleges kijelentésből azonban az arisztotelészi szillogisztika keretein belül nem lehetséges érvényes következtetést levonni.⁵⁸ A paralogizmus fenti harmadik ismertetőjegyet is hordozza a szillogizmus, amennyiben

⁵⁶ *Magyarazattyok*, 189–190.

⁵⁷ Vö. *Magyarazattyok*, 183: „Az Scholakban egy szoval igy felelnek erre: In secunda figura, ex puris affirmativis nihil sequitur.”

⁵⁸ Vö. *Magyarazattyok*, 188: „Es igy az két első mondások, az Conclusio előtt valók, rész szerént valók, az melyből semmi bizonyos nem következik.”

az 'üdvözítő' középső terminus más és más értelemben szerepel a felső és az alsó premisszában, „*az mellynek nem kellene lenni*”. Érdekes megfigyelni, hogy a középterminus kétértelműségéhez érve a fordító visszanyeri magyar nyelvi magabiztosságát, és latinról anyanyelvére vált.

A Szilvási-vita anyagában a paralogisztikus érvelések kimutatása csak a középterminus kétértelműségével operál – Enyedi itt bőven kamatoztathatta a görög nyelvi kifejezések szintaktikai szerkezetei és szemantikai jellemzői elemzésében való jártasságát. A hibás érveléseknek az arisztotelészi alakzatokban érvényes szillogizmusoktól való megkülönböztetése, illetve a premisszák és a konklúzió mennyiségi (általános-részleges), valamint minőségi (állító-tagadó) jellemzőinek figyelembevétele a paralogizmusok kimutatása érdekében teljesen hiányzik Enyedi kéziratából. Nagyon fontos tény, hogy e hiány nemcsak az autográfot jellemzi, hanem magát az *Explicationest* is.

Nos, ha nem várunk el Toroczkaitól kifejezett érdeklődést a szillogisztikus struktúrájú trinitárius érvek paralogizmusokként való cáfolatának irányában, akkor talán megkockáztatható, hogy a *Magyarazattyok* Ézsaiás-elemzései is Enyedi tollából származnak. A középfogalom kétértelműségével és az így előálló négy terminusú szillogizmusokkal kapcsolatos szövegrészletek szoros rokonságot mutatnak nemcsak az *Explicationes* megfelelő helyeivel, hanem a Szilvási-kézirat *Defensio* című részének egészével. Az előre- és hátrautalások többes szám első személyű megfogalmazásai ez esetben így már azt a problémát vetik fel, hogy egyáltalán miért maradtak ki az Ézsaiás-helyekre vonatkozó gondolatmenetek az *Explicationes* 1598-as kiadásából. Ha és amennyiben elfogadjuk Enyedi szerzőségét, akkor nem valószínű, hogy Toroczkai szerkesztői tevékenységének következménye volt a kihagyás – hiszen mint látjuk, a magyar fordítás munkálatai során felveszi e passzusokat. Az Ézsaiás-helyek fordításának nyelve teljesen homogén az *Explicationes* egészének magyar nyelvével: csak Toroczkai tollából származhat az eredetileg kimaradt részletek magyar alakja.

Problems Concerning the Hungarian Translation of György Enyedi's *Explicationes* by Máté Toroczkai (1619/1620)

In 1619/1620, a Hungarian translation of György Enyedi's *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti* (1598) by Máté Toroczkai was published. This study focuses on two textual problems that Toroczkai faced preparing

his translation. The first concerned Enyedi's dizzying array of classical learning. In addition to having to explicate phrases of New Testament Greek in Latin and reconstruct Enyedi's classical allusions, Toroczkai also had to deal with complicated issues of meta-speech. Regarding Greek, Toroczkai was confronted with primary texts by pagans, Byzantine scholia on classical authors, and Enyedi's explications of this material in Latin. This study argues that Toroczkai's omissions were motivated by the social expectations of his target audience as well as the difficulties of translating the original into Latin. The second problem examined is how philosophical terminology used by Enyedi to refute the syllogistic structure of Trinitarian arguments appears, or, notably, does not appear, in Hungarian. In contrast with Enyedi's other works, the Hungarian version includes sections on the Isaiah missing from the original Latin text that have been attributed to the translator; this study confirms Enyedi's authorship.